

**JADIDLAR DAVRIDA KUTUBXONACHILIK VA MA'RIFIY
ISLOHOTLAR: KUTUBXONALAR MILLIY ONG SHAKLLANISHIDAGI
TARIXIY OMIL SIFATIDA**

Teshabayeva U.A., *tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),*

O'zbekiston Milliy kutubxonasi direktori

Annotatsiya Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida vujudga kelgan jadidchilik harakati sharoitida kutubxonachilik ishining shakllanishi va rivojlanishi tahlil qilinadi. Jadid ziyolilarining kutubxona va kitobxonlik madaniyatiga bergan bahosi, ular tomonidan tashkil etilgan jamoat va maktab qoshidagi kutubxonalar, kitob nashri va matbuot orqali milliy ongni shakllantirish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Kutubxona jamiyat modernizatsiyasi, ma'rifiy islohotlar va milliy o'zlikni anglash jarayonida strategik ijtimoiy institut sifatida talqin etiladi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-komparativ, manbashunoslik va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, kutubxonachilik tarixi, jamoat kutubxonalari, ma'rifiy islohotlar, milliy ong, kitobxonlik madaniyati, Turkiston.

Аннотация В статье анализируется формирование и развитие библиотечного дела в условиях джадидского движения в Туркестане конца XIX – начала XX вв. Рассматриваются отношение джадидских просветителей к библиотеке и культуре чтения, создание ими общественных и школьных библиотек, а также механизмы формирования национального самосознания через книгу и печать. Библиотека трактуется как стратегический социальный институт в процессах модернизации общества, просветительских реформ и осознания национальной идентичности. В исследовании использованы историко-сравнительный, источниковедческий и системный методы.

Ключевые слова: джадидизм, история библиотечного дела, общественные библиотеки, просветительские реформы, национальное самосознание, культура чтения, Туркестан.

Abstract The article analyzes the emergence and development of librarianship within the Jadid movement in Turkestan at the turn of the 19th–20th centuries. It examines Jadid intellectuals' attitudes towards libraries and reading culture, the establishment of public and school libraries, and the mechanisms of shaping national consciousness through books and periodicals. Libraries are interpreted as strategic social institutions in the processes of social modernization, educational reforms and the construction of national identity. The study employs historical-comparative, source-based and systemic approaches.

Key words: Jadidism, history of librarianship, public libraries, educational reforms, national consciousness, reading culture, Turkestan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan chuqur o'zgarishlar jarayonida jadidchilik harakati markaziy ma'rifiy va madaniy hodisa sifatida shakllandi. Jadidlar “xalqni jaholatdan xalos etish”, “ilm va ma'rifatga yuz tutish”, “milliy o'zlikni uyg'otish” g'oyalarini ilgari surar ekan, bu maqsadga erishishda maktab, matbuot va kutubxonani asosiy vosita sifatida ko'rdilar. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda O'zbekiston kutubxonachilik tizimi modernizatsiyasi, raqamli kutubxonalar, axborot-resurs markazlari rivoji masalalarini hal etishda jadidlar tomonidan yaratilgan ma'rifiy kutubxonachilik an'alarini tarixiy-ilmiy nuqtayi nazardan qayta ko'rib chiqish zarurati ortib bormoqda. Milliy ong, tarixiy xotira va ma'naviy merosni tiklash jarayonida jadid kutubxonachiligining tutgan o'rnini chuqur o'rganish bugungi kun amaliyoti uchun ham metodologik ahamiyatga ega.

Tadqiqotimiz maqsadi – jadidlar davrida kutubxonachilik ishining shakllanishi va ma'rifiy islohotlar bilan uzviy bog'liqligini yoritish, kutubxonalar milliy ong shakllanishidagi tarixiy omil sifatida tahlil qilishdir. Bunda ob'ekti – XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston kutubxonachilik tizimi sifatida qaraladi.

Jadid ziyolilari faoliyatida kutubxona va kitobxonlik madaniyatining ma'rifiy, ijtimoiy va milliy funksiyalari esa tadqiqotimiz predmetidir.

Maqolada tarixiy-tarqqiyot, tarixiy-komparativ, manbashunoslik, tizimli-strukturaviy va madaniyatshunoslik yondashuvlari qo'llanildi; jadid matbuoti, arxiv hujjatlari, kutubxona fondlaridagi nashrlar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi.

Jadidchilik harakati va ma'rifiy paradigmaning o'ziga xosligi

Jadidchilik harakati mazmunan ma'rifatchilik, islomiy islohotchilik va milliy uyg'onish unsurlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, uning ideologik markazida ilmga asoslangan taraqqiyot g'oyasi turadi. Ismoil G'aspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqa jadid ziyolilari: an'anaviy maktab va madrasalarda o'qitish usullarini yangilash; dunyoviy fanlarni diniy ta'lim bilan uyg'unlashtirish; zamonaviy matbuot va yangi usuldagi maktablar tarmog'ini kengaytirish; kitob va gazeta-jurnallar orqali xalq tafakkurini uyg'otish kabi vazifalarni oldilariga qo'ygan edilar.

Jadidlarning ma'rifiy paradigmasi shuni ko'rsatadiki, ular uchun kutubxona: **Bilim manbai sifatida** – jamiyat va inson haqidagi ilmiy tasavvurlarni shakllantirish vositasi; **Ma'naviy tarbiya maskani sifatida** – axloqiy, diniy va fuqarolik qadriyatlarini targ'ib qiluvchi maydon; **Ijtimoiy muloqot maydoni sifatida** – ziyolilar, o'qituvchilar, talabalar va keng jamoatchilik uchrashuv joyi o'laroq talqin etilgan. Shu ma'noda jadidchilik kutubxonani oddiy "kitob saqlanadigan joy" emas, balki ma'rifiy-siyosiy platforma sifatida qabul qiladi.

Jadidlar davrida kutubxonachilik tizimining shakllanishi: kutubxonalar turlari va ularning ijtimoiy vazifalari

Jadidlar faoliyati davrida Turkistonda quyidagi turdagi kutubxonalar shakllanganini ko'ramiz:

1. **Maktab va madrasalar qoshidagi kutubxonalar** – yangi usuldagi maktablar, xususiylar ta'lim muassasalari huzurida tashkil etilgan kichik kutubxonalar o'quv-darslik, didaktik va tarbiyaviy-lisoniy adabiyotlar bilan ta'minlangan bo'lgan.

2. **Jamoat kutubxonalari** – mahalliy aholi, savdogarlar, hunarmandlar, shuningdek, jadid ziyolilari mablag‘lari hisobidan tashkil etilib, keng kitobxonlar ommasi uchun mo‘ljallangan.

3. **Shaxsiy va oilaviy kutubxonalar** – jadid ziyolilarining uy-kutubxonalari (Behbudiy, Avloniy, Fitrat va boshqalar) atrofida yoshlar va hamfikrlar to‘planadigan ma’naviy muhitni vujudga keltirgan.

4. **Vakf kutubxonalari** – masjid va madrasalar tarkibida vakf mablag‘lari hisobiga yuritilgan, ammo jadidlar ta’siri ostida ularning fond tarkibi va o‘quvchi doirasi ma’lum darajada o‘zgarib borgan.

Mazkur kutubxonalar tarmoqlarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, jadidchilik davrida “**maktab – matbaa – kutubxona – matbuot**” zanjiri ko‘rinishidagi yagona ma’rifiy infratuzilma shakllana boshlagan.

Fond siyosati va kitob tanlash tamoyillari Jadid kutubxonalarining fond siyosati an’anaviy diniy-fiqhiy adabiyotlar bilan bir qatorda: tarix, geografia, tabiatshunoslik, matematika kabi dunyoviy fanlarga oid asarlar; turk, tatar, rus, turk-osmonli tillaridan tarjima qilingan qo‘llanmalar; zamonaviy pedagogika, psixologiya, tilshunoslik bo‘yicha risolalar; badiiy-adabiy asarlar (she‘riyat, nasr, dramaturgiya) bilan boyitilganini ko‘rsatadi. Bu holat kutubxona fondini ko‘p tarmoqli bilim manbaiga aylantirgan. Jadid ziyolilari fondni shakllantirishda quyidagi tamoyillarga amal qilganlar: ilmiy foydalilik va dolzarblik; ona tilida (turkiy/o‘zbekcha) adabiyotlarni ko‘paytirish; diniy va dunyoviy bilimlar o‘rtasida muvozanatni saqlash; yoshlar uchun ommabop, tushunarli uslubdagi asarlarni tanlash.

Kutubxonalar milliy ong shakllanishidagi tarixiy omil sifatida

Tarixiy xotira va milliy o‘zlikni anglash Milliy ongning shakllanishida tarixiy xotira muhim komponent hisoblanadi. Jadid kutubxonalarida: turkiy xalqlarning tarixiga oid asarlar; musulmon Sharqi tarixiy manbalari; Markaziy Osiyo allomalari (Beruniy, Ibn Sino, Ulug‘bek va boshqalar) merosiga bag‘ishlangan risolalar saqlangani yosh avlodga o‘z tarixiy ildizi, ilmiy an‘analarini anglash imkonini bergan. Natijada: “bizning ilmiy merosimiz” haqidagi tasavvurlar,

milliy g'urur va o'zlikni qadrlash hissi, mustamlaka mafkurasiga nisbatan tanqidiy munosabat kuchaygan. Kutubxona shu tariqa milliy tarixiyni qayta o'qish maydoniga aylangan.

Til, matbuot va kitobxonlik madaniyati Jadidlar ona tilida ta'lim va matbuot masalasini milliy uyg'onishning asosiy sharti deb bildilar. Kutubxonalar fondida: turkiy/o'zbek tilidagi darsliklar va adabiy asarlar, jadid gazetalar va jurnallari (masalan, "Taraqqiy", "Sadoi Turkiston", "Oyna" va boshqalar), rus va boshqa tillardan tarjima qilingan ommabop asarlar mavjud bo'lib, ular kitobxonlik madaniyatini yangi bosqichga olib chiqdi. Kutubxona o'quv zallarida gazeta-jurnallar bilan tanishish, bahs-munozaralar o'tkazish, mutolaaga doir ko'rsatmalar berish kabi ishlar olib borilgan. Bu jarayon tilni modernizatsiya qilish, yangi ilmiy-texnik terminologiyani shakllantirish, savodxonlikni oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lib, milliy ongning mazmunini boyitdi. Kutubxona fondidagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy mazmundagi asarlar, shuningdek, turli musulmon va jahon xalqlarining taraqqiyotiga doir risolalar jadid kitobxonida: jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar haqida tanqidiy fikrlash shuningdek, fuqarolik mas'uliyatini his qilish, ijtimoiy adolat, taraqqiyot, erkinlik kabi tushunchalarni anglash kabi sifatlarni shakllantirgan. Natijada kutubxonalar fuqarolik ongini tarbiyalovchi maktab sifatida namoyon bo'lgan.

Jadid kutubxonachiligi merosi va zamonaviy kutubxona tizimi uzvyiligi

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda kutubxonachilik tizimining modernizatsiyasi, axborot-resurs markazlari, elektron va raqamli kutubxonalar, O'zbekiston Milliy kutubxonasi, ilmiy va oliy ta'lim kutubxonalari faoliyatini takomillashtirish jarayonida jadid merosiga murojaat qilish muhim ilmiy-nazariy asoslardan biri bo'lib bormoqda. Jadidlar tomonidan shakllantirilgan quyidagi tamoyillar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda: kutubxonani milliy ma'naviyat markazi sifatida ko'rish; ona tilidagi adabiyotlar ulushini kengaytirish; yoshlar o'rtasida mutolaa madaniyatini targ'ib etish; kitobxon va

kutubxonachi o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash; zamonaviy axborot texnologiyalarini ma'rifiy maqsadlarga yo'naltirish shular jumlasidandir.

Hozirgi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, viloyat va tarmoq kutubxonalari faoliyatida tarixiy merosni saqlash, raqamlashtirish va ommalashtirish, "ochiq fond" tizimi, interaktiv xizmatlar, ilmiy-amaliy loyihalar aynan jadidchilik davrida boshlangan ma'rifiy an'analarni yangi sharoitda davom ettirishning ifodasi sifatida ko'rilishi mumkin.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki jadidchilik harakati sharoitida kutubxonachilik tizimi ma'rifiy islohotlarning ajralmas qismi sifatida shakllandi va taraqqiy etdi. Kutubxonalar maktab, matbaa va matbuot bilan birgalikda yagona ma'rifiy infratuzilmani tashkil etdi.

1. Jadid kutubxonalari fond siyosati, til va mazmun jihatidan an'anaviy diniy adabiyotlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar, tarix, pedagogika, badiiy adabiyotlar, zamonaviy matbuot nashrlari bilan boyitilgani ularni kompleks bilim markaziga aylantirdi.

2. Kutubxonalar milliy tarixiy xotirani tiklash, til va adabiyotni rivojlantirish, fuqarolik va vatanparvarlik ongini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi. Milliy ongning asosiy komponentlari – tarixiy o'zlik, til, ma'naviy qadriyatlar, fuqarolik mas'uliyati aynan kutubxona muhitida faol ravishda shakllandi.

3. Bugungi O'zbekiston kutubxonachilik tizimi modernizatsiyasi jarayonida jadid kutubxonachiligi merosini chuqur o'rganish, uning konseptual tamoyillarini zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish, ayniqsa, Milliy kutubxona faoliyatida ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarini rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

4. Kelgusida jadidlar tomonidan tashkil etilgan maxsus kutubxonalar, ularning fond tarkibi, kitobxonlar kontingenti, ijtimoiy-siyosiy ta'siri bo'yicha alohida arxiv va manbashunoslik tadqiqotlarini kengaytirish, ushbu mavzuni O'zbekiston kutubxonachilik tarixining maxsus bo'limi sifatida chuqur yoritish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (NAMUNA)

1. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq.* – Toshkent.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent.
3. Fitrat A. *Millatni saodatga yetkazadigan yo'l.* – Istanbul nashrlari bo'yicha.
4. G'aspirali I. *Tarjimon* gazetasi materiallari.
5. Alimova D. *Jadidchilik harakati va Turkiston jamiyati.* – Toshkent.
6. Rashidova E. *O'zbekistonda kutubxonachilik tarixi.* – Toshkent.
7. O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondlaridan jadid matbuoti nashrlari katalogi. – Toshkent.
8. National Library of Uzbekistan. *History and Collections of the National Library.* – Tashkent.